

„Ameryka do Ciebie prawa swoje rości...”

Materiały do badań
nad życiem i twórczością
Heleny Modrzejewskiej

Redakcja

Alicja Kędziora

Emil Orzechowski

ARTE & RATIONE
Wydawnictwa Pracowni Dokumentacji
Życia i Twórczości Heleny Modrzejewskiej UJ
i Fundacji dla Modrzejewskiej

„Ameryka do Ciebie prawa swoje rości...”

**Materiały do badań
nad życiem i twórczością
Heleny Modrzejewskiej**

ARTE & RATIONE

Wydawnictwa Pracowni Dokumentacji
Życia i Twórczości Heleny Modrzejewskiej UJ
i Fundacji dla Modrzejewskiej

„Ameryka do Ciebie prawa swoje rości...”

Materiały do badań
nad życiem i twórczością
Heleny Modrzejewskiej

Redakcja
Alicja Kędziora
Emil Orzechowski

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

Copyright © by Pracownia Dokumentacji Życia i Twórczości Heleny
Modrzejewskiej UJ i Fundacja dla Modrzejewskiej, 2026

Seria: Arte et Ratione. Wydawnictwa Pracowni Dokumentacji Życia
i Twórczości Heleny Modrzejewskiej UJ i Fundacji dla Modrzejewskiej, t. 17

Redakcja naukowa serii: Alicja Kędziora, Emil Orzechowski

Rada naukowa: Agnieszka Kowalska, Anna Kuligowska-Korzeniewska,
Andrzej Linert, Barbara Maresz, Jan Michalik, Małgorzata Sternal,
Mariola Szydłowska

Sekretarz redakcji: Aleksandra Kuczara

Recenzja: Joanna Zdebska-Schmidt

Redakcja: Katarzyna Więckowska

Projekt okładki serii: Marta Jaszczuk

Projekt okładki: domenareklamy.pl

ISBN: 978-83-8368-488-8 (druk)

ISBN: 978-83-8368-489-5 (PDF)

<https://doi.org/10.12797/9788383684895>

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

<https://akademicka.pl>

Spis treści

Słowo wstępne, „Kustosze pamięci”	7
Mariola Szydlowska, <i>Madame Modjeska. Patronka rodziny Skinnerów</i> ...	21
Alicja Kędziora, <i>Amerykańscy menedżerowie Modrzejewskiej.</i> <i>Ustalenia wstępne</i>	47
Marta Kłak-Ambrożkiewicz, <i>Nasi ulubieńcy w Ameryce.</i> <i>Helena Modrzejewska i Jan Matejko</i>	67
Alicja Kędziora, <i>Znacząca nieobecność. O niedoszłych występach</i> <i>Heleny Modrzejewskiej na scenach rosyjskich</i>	81
Barbara Maresz, <i>Helena Modrzejewska i filantropia</i>	113
Anna Jędrzejczyk, <i>Listy Madame. Treść nie tylko piórem pisana</i>	191
Agnieszka Kowalska, <i>Korespondencja Jadwigi Mrozowskiej Toeplitz</i> <i>i Antoniego Wałkowskiego. Wybrane listy</i>	201
Emil Orzechowski, <i>Tajemnica spowiedzi Estreichera nie dotyczy</i>	229
Alicja Kędziora, <i>Wizjoner i celebrytka. Stanisław Wyspiański</i> <i>i Helena Modrzejewska</i>	249
Alicja Kędziora, <i>Kilka niepoważnych anegdot o poważnej miłości.</i> <i>Wspomnienie o Karolu Chłapowskim</i>	269
Indeks nazwisk	299

„Kustosze pamięci”¹

Słowo wstępne

W wywiadzie udzielonym Anecie Zawadzkiej, opublikowanym na łamach „Forum Akademickiego”, Joanna Wawrzyniak ubiera w słowa znany historykom, także historykom teatru, truizm: „Analiza pamięci pełni funkcję krytyczną – pomaga odróżnić interpretację przeszłości od manipulacji i uczy rozpoznawać sytuacje, w których atrakcyjna medialnie opowieść zastępuje złożoną rzeczywistość historyczną”². Nad życiem i twórczością Heleny Modrzejewskiej i jej bliskich ciąży ukształtowany przed ponad półwieczem wizerunek, przedstawiony w pierwszych kompleksowych monografiach artystki zarówno polskich, jak i amerykańskich, oraz

¹ Cytat zaczerpnięty z artykułu M. Szydłowskiej *Madame Modjeska. Patronka rodziny Skinnerów*, zamieszczonego w niniejszym tomie.

² *Dr hab. Joanna Wawrzyniak. Żyjemy w czasach przyspieszenia pamięciowego*, wywiad przeprowadziła Aneta Zawadzka, Forum Akademickie, 27.03.2026, [online:] <https://forumakademickie.pl/dr-hab-joanna-wawrzyniak-zyjemy-w-czasach-przyspieszenia-pamieciowego/> – 2 VI 2026.

w opracowaniach źródeł, zwłaszcza pamiętników artystki i korespondencji. Jak się wydaje, prowadzone od kilkunastu lat badania w Pracowni Dokumentacji Życia i Twórczości Heleny Modrzejewskiej UJ oraz w Fundacji dla Modrzejewskiej nie znajdują odzwierciedlenia nie tylko w powszechnym odbiorze, ale również w znacznej części dyskursu naukowego, który w dalszym ciągu czerpie z korespondencji Chłapowskich z 1965 roku³ – mimo publikacji nowych listów w 2000 roku⁴ i ich scalonej edycji z roku 2015⁵ – z biografii Marion Moore Coleman z 1969 roku⁶, przy jednocześnie ignorowaniu krytycznej pozycji Beth Holmgren z 2011 roku⁷, oraz z autobiograficznych *Wspomnień i wrażeń*⁸ z pominięciem dwóch tomów z wypowiedziami Modrzejewskiej z lat 2009 i 2022⁹, czy wreszcie monumentalnego *Żywota Modrzejewskiej* Józefa Szczublewskiego z 1975 roku¹⁰, w miejsce chociażby jubileuszowych numerów „Pamiętnika Teatralnego”¹¹, poświęconych artystce, czy kilkunastu tomów serii *Arte et Ratione*¹², korygujących niepełne czy błędne informacje wcześniejszych badaczy.

³ *Korespondencja Heleny Modrzejewskiej i Karola Chłapowskiego*, wybór i oprac. J. Got, J. Szczublewski, PIW, Warszawa 1965, t. I–II.

⁴ *Korespondencja Heleny Modrzejewskiej i Karola Chłapowskiego*, zebrał i oprac. E. Orzechowski, WUJ, Kraków 2000.

⁵ *Modrzejewska/Listy 1. Korespondencja Heleny Modrzejewskiej i Karola Chłapowskiego 1859–1886*, oprac. A. Kędziora, E. Orzechowski, PIW, Warszawa 2015; *Modrzejewska/Listy 2. Korespondencja Heleny Modrzejewskiej i Karola Chłapowskiego 1887–1914*, oprac. A. Kędziora, E. Orzechowski, PIW, Warszawa 2015.

⁶ M.M. Coleman, *Fair Rosalind: An American Career of Helena Modjeska*, Cherry Hill Books, Cheshire–Connecticut 1969.

⁷ B. Holmgren, *Starring Madame Modjeska: On Tour in Poland and America*, Indiana University Press, Indiana 2011.

⁸ H. Modrzejewska, *Wspomnienia i wrażenia*, tłum. M. Promiński, WL, Kraków 1957.

⁹ H. Modrzejewska, *Artykuły – referaty – wywiady – varia*, oprac. E. Orzechowski, Attyka, Kraków 2009; *Postanowiłam się nie zestarzeć! Źródła do badań nad życiem i twórczością Heleny Modrzejewskiej*, wybór, tłum. i oprac. A. Kędziora, WUJ, Kraków 2022.

¹⁰ J. Szczublewski, *Żywoł Modrzejewskiej*, PIW, Warszawa 1975.

¹¹ „Pamiętnik Teatralny” 1959, z. 3–4; „Pamiętnik Teatralny” 2009, z. 3–4.

¹² M.in.: „Szalony, kto nie chce wyżej, jeżeli może”. *Studia i materiały do badań nad życiem i twórczością Heleny Modrzejewskiej*, red. A. Kędziora, E. Orzechowski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2025; „Nie żałuję wyboru...”. *Studia i materiały do badań*

Czy w takiej sytuacji najnowszy stan badań nie staje się sztuką dla sztuki, a wąskie grono badaczy fenomenu artystki kółkiem wzajemnej adoracji, z nikłą szansą przedostania się z wynikami swoich dociekań do powszechnej świadomości? Sabina Cisek pisała o nadprodukcji tekstów prowadzącej do stanu, w którym niemożliwa staje się nawet lektura wszystkich opracowań na dany temat. Nawet jeśli zgodzić się z tym kontrowersyjnym stwierdzeniem świetnego skądinąd artykułu *Metoda analizy i krytyki piśmiennictwa...*¹³, nie wolno się zgodzić z tym, aby w takich próbach ustawać, i ciągle powtarzać przyjęte za pewniki kilkudziesięcioletnie tezy, nie poszukując nowych pytań, bez reinterpretacji dowodów faktograficznych czy uwzględnienia nowych kontekstów, bezkrytycznie przyjmując obowiązującą, oficjalną narrację historyczną, także biograficzną.

Pionierskie badania wyznaczyły sposoby rozumienia fenomenu Modrzejewskiej i do dziś są punktem wyjścia do każdych kolejnych analiz oraz interpretacji życia i twórczości artystki, a także teatru jej epoki. Trudno sobie nawet wyobrazić, aby mogło być inaczej. Niemniej nowe, wcześniej nieznane źródła, szeroki, niemalże nieograniczony dostęp do

nad życiem i twórczością Heleny Modrzejewskiej, red. A. Kędziora, E. Orzechowski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2024; *Teatralna rodzina Modrzejewskiej*, red. A. Kędziora, E. Orzechowski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2023; *Helena Modrzejewska. Materiały do badań nad życiem i twórczością aktora II połowy XIX i początków XX wieku*, red. A. Kędziora, E. Orzechowski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2022; *Helena Modrzejewska. Addenda do badań nad życiem i twórczością*, red. A. Kędziora, E. Orzechowski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2021; *Helena Modrzejewska i Jej Przyjaciele*, red. A. Kędziora, E. Orzechowski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020; *Spotkania u Modrzejewskiej*, red. A. Kędziora, E. Orzechowski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019; *Helena Modrzejewska i teatr jej epoki*, red. A. Kędziora, E. Orzechowski, Attyka, Kraków 2019; *Helena Modrzejewska. Szkice do portretu*, red. A. Kędziora, Attyka, Kraków 2017; E. Orzechowski, *Helena Modrzejewska – szkice do portretu*, Attyka, Kraków 2015; A. Kędziora, *Szekspir Modrzejewskiej. Modjeska's Shakespeare*, Attyka, Kraków 2015; A. Kędziora, *Helena Modrzejewska w rycinach. Helena Modrzejewska in Prints*, Attyka, Kraków 2013.

¹³ S. Cisek, *Metoda analizy i krytyki piśmiennictwa w nauce o informacji i bibliotekoznawstwie w XXI wieku*, „Przegląd Biblioteczny” 2010, z. 3, s. 275–276.

materiałów, zwłaszcza amerykańskich i angielskich, potencjał tkwiący w nowych perspektywach badawczych i metodologiach pozwalają na weryfikację nie tylko przywoływanych w pierwszych opracowaniach faktów, ukazanie „złożonej rzeczywistości historycznej”, ale także uświadomienie, jak został stworzony powszechny, często skandalizujący wizerunek Modrzejewskiej, uwypuklający najbardziej fascynujące i intrygujące (dez)informacje o jej życiu. Powszechność tego wizerunku, oprócz atrakcyjności, często wynikającej z drobnych przekłamań, nadinterpretacji czy przemilczeń, budowanej czasami na niczym nieopartych plotkach, wsparta jest zasięgiem pionierskich publikacji – pierwsze wydanie *Żywota Modrzejewskiej* to 10 tys. egzemplarzy, a wydań było jeszcze trzy, oraz dostępnością Internetu, w którym nierzadko mało wiarygodne artykuły biją rekordy wyświetleń.

Joanna Wawrzyniak, mówiąc o funkcjonowaniu pamięci w środowisku Internetu, używa pojęcia ekosystemu pamięciowego i zwraca uwagę na współczesne miejsca pamięci¹⁴ – zastępujące dotychczasowe media – takie jak cyfrowe archiwa, komunikatory, media społecznościowe czy sztuczna inteligencja, które wpływają nie tylko na wspomnianą wcześniej dezinformację, ale także na fragmentaryzację zapamiętanej rzeczywistości. Mowa zatem nie tylko o tym, co pamiętamy, lecz również jak – wybiórczo i celowo. Andrew Hoskins używa na ten proces pojęcia „roztrzaskanej” pamięci, dowodząc, że w miejsce wspólnej opowieści powszechna cyfryzacja powoduje zmienny kolaż nieustająco aktualizowanych fragmentów przeszłości¹⁵. To powoduje już nie stałe, nieuchronne reinterpretowanie pamięci, lecz oderwanie pamięci od przeszłości¹⁶. Łatwy, szybki i powszechny dostęp do cyfrowych zasobów wiedzy daje złudne poczucie, że wiedza ta została opanowana i zapamiętana, podczas gdy obowiązek pamiętania zostaje przeniesiony na wirtualne archiwa, co przypomina

¹⁴ Pojęcie w znaczeniu Pierre’a Nory. Zob. P. Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, tłum. M. Roudebush, „Representations” 1989, t. 26, s. 13.

¹⁵ *Dr hab. Joanna Wawrzyniak...*, dz. cyt.

¹⁶ A. Hoskins, *Television and the Collapse of Memory*, „Time & Society” 2004, t. 13, nr 1, s. 109–110.

o koncepcji miejsc pamięci Pierre’a Nory: „To, co nazywamy pamięcią, jest w rzeczywistości gigantycznym i zapierającym dech w piersiach magazynem materialnych zasobów tego, czego nie moglibyśmy zapamiętać, nieograniczonym repertuarem tego, co może wymagać przypomnienia”¹⁷.

Jak zatem jest możliwe, aby raz utrwalony wizerunek artysty pozostawał tak trudny w reinterpretacji? Wawrzyniak szuka odpowiedzi w nietrwałości i nadwymiarowości pamięci cyfrowej, umożliwiającej archiwizację i upowszechnianie wielości, niemalże nieskończoności danych, ale uniemożliwiającej utrzymanie jej w centrum uwagi w dłuższej perspektywie¹⁸. Być może w tak ujętej koncepcji współczesnej pamięci leży klucz do zrozumienia popularności pierwszych i najbardziej opiniotwórczych biografii Modrzejewskiej – w nieustająco zmiennej, płynnej rzeczywistości stanowią one stały punkt odniesienia dla wrażliwości estetycznej i etycznej, dają poczucie kulturowej przynależności.

Badania biograficzne nad Modrzejewską cechuje długa perspektywa czasowa. Pierwsze biografie jej poświęcone powstały już za życia artystki, kiedy ledwo skończyła 40-tkę, a od tego czasu minęło już ponad 130 lat, zatem procesy interpretacji jej życia i twórczości, które pozwoliły na ugruntowanie pozycji artystki w dziedzictwie kulturowym, były na tyle rozciągnięte w czasie, także w czasie głębokich transformacji systemowych i światopoglądowych, że w dużej mierze doprowadziły do skodyfikowania jej wizerunku oraz jego utrwalenia niezależnie od zachodzących zmian społecznych. Tym bardziej trudno zmienić powszechną narrację. Pamięć zachowuje istniejący porządek rzeczy, służy jako narzędzie budowania i utrzymania stabilizacji w znaczeniu nie tylko społecznym czy politycznym, ale również kulturowym – utrwała stereotypy, nierzadko jest barierą dla innowacji, a każda nowa interpretacja może rodzić zagrożenie „bezpieczeństwa pamięciowego” poprzez zaburzenie wspólnotowej opowieści¹⁹.

¹⁷ Za: A. Hoskins, *New Memory: Mediating History*, „Historical Journal of Film, Radio and Television” 2001, t. 21, nr 4, s. 344.

¹⁸ *Dr hab. Joanna Wawrzyniak...*, dz. cyt.

¹⁹ W rozumieniu Marii Mäklsoo, za: *Dr hab. Joanna Wawrzyniak...*

Pamięć, według Andreasa Huyssena, opiera się zawsze na reprezentacji, w języku, obrazie, nagraniu dźwiękowym czy audiowizualnym, a jednocześnie to reprezentacja opiera się na pamięci; nie można zapamiętać czegoś, co nie zostało wyartykułowane²⁰. Od przeszłości do teraźniejszości nie wiedzie prosta droga łącząca kolejne interpretacje życia i twórczości Modrzejewskiej; to raczej wyboista ścieżka, z której zapamiętane zostają jedynie wybrane – z różnych względów najatrakcyjniejsze, najbardziej powszechne i najłatwiej dostępne – badania. To może powodować, że błędnej ocenie podlega perspektywa czasu, układ chronologiczny poszczególnych etapów, relacja przeszłość – teraźniejszość²¹; z niezwykłą łatwością przychodzi wówczas przyjęcie pierwszych analiz za równoprawne opisywanemu zjawisku, teraźniejszość przyjąć za tożsamą z przeszłością, a opracowania za źródła. Nie zaskakuje zatem, że sugestie, jakoby ojcem Modrzejewskiej był książę Sanguszek, jej pierwszy partner Gustaw Zima-
jer był zarazem konkubentem Józefy Bendowej, a płomienna miłość do artystki zawiadła Sienkiewicza do Ameryki, są najczęściej powtarzanymi dezinformacjami o wybitnej szekspirystce. W końcu „kłamstwo powtórzone tysiąc razy staje się prawdą”²².

Spory o Modrzejewską w tak dużej perspektywie czasowej wykraczają poza jedną tylko, nawet najwybitniejszą, artystkę; chodzi w nich o istnienie reprezentowanych przez nią wartości w przestrzeni społecznej – odzwierciedlenie w mikroskali porządku społecznego i poczucia przynależności.

Seria *Arte et Ratione* sugeruje potrzebę przemyślenia stanu badań nad obecnym kształtem wiedzy o życiu i twórczości Heleny Modrzejewskiej oraz dostarcza zarówno przemawiających za tym argumentów, jak i częściowych odpowiedzi. Zawarte w niniejszej publikacji teksty to w większości rozbudowane referaty wygłoszone podczas obchodów 185. urodzin Heleny Modrzejewskiej w Domu Jana Matejki w Krakowie

²⁰ A. Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, Routledge, New York–London 1995, s. 2–3.

²¹ Zob. D. Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, Cambridge–New York 1985, s. 208.

²² Cytat przypisywany Josephowi Goebbelsowi.

(13 października 2025 roku), uroczystości jubileuszowych Karola Chłapowskiego (6 listopada 2025 roku) oraz Herbatki u Rydla (13 listopada 2025 roku) w Rydlówce w Krakowie.

Według Andrew Hoskinsa tego typu obchody i ceremonie dzięki aktywizacji pamięci zbiorowej wzmacniają obraz przeszłości²³, a pozostałe po nich reprezentacje oraz „miejsca pamięci” tworzą trwalsze ślady niż fragmentaryczne narracje późnej ponowoczesności, będące wypadkową relacji między jednostką, zbiorowością a postępującą cyfryzacją i algorytmizacją rzeczywistości. Jednocześnie, poprzez powrót do źródeł oraz wnikliwą i krytyczną analizę dotychczasowych opracowań, w tym także opracowań źródeł, przywracają one przeszłości i teraźniejszości bardziej ciągły, wielowymiarowy i realistyczny charakter.

Przesunięcie akcentów z pamięci zbiorowej na pamięć indywidualną – tak jak czynią to autorzy *Arte et Ratione* – opowiadanie historii Modrzejewskiej wspomnieniami jej współczesnych, Karola Estreichera, Otisa i Maud Skinnerów, Karola Chłapowskiego, przesunięcie akcentów z oficjalnej narracji na jednostkowe doświadczenia pozwala na ukazanie, jak ukształtowana została ówczesna, a przez to i obecna wiedza o artyście. Nie oznacza to, że pamięć społeczna – zarówno powszechna, popularna, jak i akademicka – bliższa jest ujęciu faktograficznemu niż autobiograficzna; obie są wynikiem negocjacji wspomnień, kontekstów powstania i użycia, a nawet wykorzystania czy instrumentalizacji przeszłości, obie z konieczności stanowią zniekształconą, zdeformowaną wersję minionych wydarzeń²⁴. Równie ważne co fakty stają się procesy, które wpłynęły na sposób ich zapamiętania, przekazywania i interpretacji w kolejnych pokoleniach. Dlaczego zapamiętane zostały jedne wydarzenia, a inne – mniej widoczne, choć potencjalnie równie istotne, a nawet istotniejsze od powszechnie powtarzanych – zostały zepchnięte w niepamięć?

W związku z ekspansją „nowej pamięci”, wirtualnej, cyfrowej, intensywnie wizualnej, zmieniającej krajobraz przeszłości, „tego, jak, co i kiedy

²³ A. Hoskins, *New Memory...*, dz. cyt., s. 333.

²⁴ Zob. M. Halbwachs, *On Collective Memory*, The University of Chicago Press, Chicago–London 1992, s. 182.

Od przeszłości do teraźniejszości nie wiedzie prosta droga, łącząca kolejne interpretacje życia i twórczości Modrzejewskiej. Jest to raczej wyboista ścieżka, z której zapamiętane zostają jedynie wybrane – z różnych względów najatrakcyjniejsze, najbardziej powszechne i najłatwiej dostępne – treści. Może to powodować, że błędnej ocenie podlega perspektywa czasu, układ chronologiczny poszczególnych etapów, relacja przeszłość–teraźniejszość. Z niezwykłą łatwością przychodzi wówczas przyjęcie pierwszych analiz za równoprawne opisywanemu zjawisku, teraźniejszość przyjąć za tożsamą z przeszłością, a opracowania za źródła.

Seria *Arte et Ratione* stawia pytanie o potrzebę przemyslenia stanu badań nad obecnym kształtem wiedzy o życiu i twórczości Heleny Modrzejewskiej, a częściowej przynajmniej odpowiedzi udzielają Autorzy opublikowanych w niniejszym tomie artykułów.

Ze wstępu...

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8368-488-8

9

788383 684888

Fundacja Wspierania Badań
nad Życiem i Twórczością
Heleny Modrzejewskiej

Pracownia Dokumentacji
Życia i Twórczości Heleny Modrzejewskiej
Uniwersytetu Jagiellońskiego

Kraków

PROJEKT JEST WSPÓŁFINANSOWANY
ZE ŚRODKÓW MIASTA KRAKOWA

j.labs
software specialists